
СЭБИТ МУКАНОВ

АЛТЫН
АЙМАК

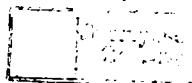
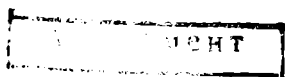
СӘБИТ МҰҚАНОВ

АЛТЫН АЙМАҚ

ПОВЕСТЕР МЕН ӘҢГІМЕЛЕР

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1988

31867 0

БАЛУАН ШОЛАК

(Аңыз)

Бұл күнде қырық тоғызда менің жасым,
Камалдың бұзар кезім тау мен тасын;
Кешегі сентябрьдің базарында¹
Көтердім елу бір пұт кірдің тасын,
Жиылып орыс-қазақ таң қалысты.
Болды деп Қаһарманнан² мынау басым.
Залок³ сап жетпіс бес сом күрескенде,
Сындардым Карон балуан қабырғасын.

(Балуан Шолақтың өз өлеңінен)

1. «АЛЫП — АНАДАН ТУАДЫ»

Ол ауылдың қыстауы Қайрақты көлінің жағасында, қалың орманның арасында еді.

Қабағына қайғының бұлты оралып, кеудесін кернеген шерді күркіреген күндей үһлеумен жеңілтікісі кеп, көз жасы бұлақтай саулаған ауылды еліктегендей, я, қайғысына ортақтасқандай, сол күні күздің қара сұрғылт бұлты нөсерлей жауды, жел ышқына соқты.

— Болыңдар! Жөнендер, тез! Жоғалыңдар!— деп ат үстінен айдаһардай ысқырған полицейский урядниктің сілтеген қамшысы бұлттан жарқыраған найзағайдай ирелендеп, талайдың арқасын тіліп түсті.

Қасқыр талаған қойдай қызыл жон болған ауыл адамдары, басқа паналар жер жоқтай, полицейский сабап айдап шыққан қораларына ығысып қайта-қайта тығыла берді.

— Өрт!— деді урядник ауылды қоныстан қуып шығара алмаған соң, лезде ауылдың әр жерінен қою қара түтінге бөленген қара күрең жалын жарқ етті. Өрт еріксіз айдап шыққан ауылдың аузындағы жалыннан да ыстық жалғыз сөз:

— Қайран қоныс, хош бол!

Бұл бейқам отырған ауыл еді. Өткен жазда болған болыс сайлауында сол ауылдың біреуі болыстыққа таласқан Тоқсанбайдың Сыздығы деген байға қарсы шық-

¹ «Сентябрьдің базары» революциядан бұрын Көкшетау қаласында күз болған.

² Қ а һ а р м а н — фарсы халқының ертегі батыры.

³ Ерегісте шартқа тіккен ақша.

қан. Бірақ Сыздық выборнайларды¹ ақшамен сатып алып, сайлаушыға да пара беріп, болыстыққа сайланған. Қолына мөр тиіп, әкімшілік тізгінін ұстағаннан кейін, ол өзіне қарсы ауылдардың берекесін кетіруді ең бірінші міндетім деп санаған. Сол жылы переселен упрвлениясы² ішкі Ресейдің қалаларынан көшірілетін переселендерге жер сұрағанда, Сыздық болыс кектенген ауылдарының ішіне қосып, осы ауылдың да жерін ұсынған. Кешікпей землемер кеп жерді өлшеген. Бірақ ауылдың адамдары ол өлшеудің не өлшеу екенін түсінбей, қыстың жабдығын қамдап, бұрынғыша отыра берген.

Күз, ауыл шапқан шөбін қорасына үйіп, қар ұшқындап, қысқы үйіне кеп қонғанда, ызғарлы хабар кенеттен сап ете түсті:

— Көшесіңдер!

— Неге?— деп сұрады ауыл.

— Үш-төрт жүз үй крестьяндар көшіп келеді, алды келіп те қалды. Бұл жерде енді солар отырады.

— Біз қайтеміз?

— Онда біздің жұмыс жоқ. Қайда барсаң — онда бар.

— «Қой, олай болмас» деп ауыл бейқам отырғанда, арбалы, жаяуы аралас шұбырған крестьяндар кеп қалады.

Сол күні урядник те келді, ауылды өртеп көшірді. Міне, бар оқиға осы!..

Күз көшке эзірленбеген ауыл, урядниктің жыландай ысылдаған ызғары мен мылқау өрттің лебіне шыдамай қонысынан қозғалғанмен, тез жиналып кете алмады, бесалты шақырым ғана жерге жылжып, бас-аяғы жиналып ақылдасты.

— Ал, қайда барамыз?

— Қайдан білейік, қайда барарымызды!

— Патшаға дейін іздену керек,— деді біреу.

— Мынаның былшылдап жоқты айтқаны несі?— деді екінші біреу ашуланып.— Пәлен мың шақырым Кетрампортқа барып патшаға арыз берем деп жүргенде, мына еңкейген кәрі мен еңбектеген жас қырылып қалмай ма? Әуелі осыларға баспана табайық та. Қайда арыз беруді содан кейін ойланармыз.

— Ол дұрыс,— деді біреулер,— бірақ бос тұрған қо-

¹ Сайлауда дауыс берушілер.

² Россиядан қазақ даласына көшкен крестьяндарды орналастыратын патша өкіметінің бір мекемесі.

ныс ешқайда жоқ. Жиырма шақты үйміз. Қайда сыямыз.

— Маңай ел ғой. Жұбымызды жазбаймыз деуге болмас, атқа мініп ауылдарды аралап, биыл қысша баспана іздеп бытырап орналасайық.

— Осыдан басқа амал жоқ.

Қатын-қалаш, бала-шаға қалың қарағайдың арасына тіккен күркелерде қалды да, еркек атаулы атқа мініп, маңайдағы ауылдарды аралап кетті. Еркек кіндіктен ауылда қалған жалғыз Баймырза.

— Е, сен неге жүрмейсің — деген сөзге оның берген жауабы:

— Балам жоқ, соны іздеймін.

— Қай балаң?

— Нұрмағамбет.

— Е, ол қайда еді?

— Тай үйретем деп таңертең кетіп еді, содан тайы да, өзі де жоқ. Астындағы асау тай бір жерде өлтіріп кетпесе не қылсын!

— Ертерек неге айтпадың, ел боп іздесетін?

— Оған урядник болды ма! Есті жаңа жинап отырған жоқпыз ба?

Баймырзада жалғыз тайдан басқа жылқы болмайтын еді. Одан басқа көлігі — жалғыз қоңыр шолақ өгіз.

— Қатын? — деді ол, әйелі Қалампырға жұрт кеткен соң, — әлгі өгіз қайда екен, мініп баланы байқайын? Тай жығып өлтіріп кетті ме әлде? Аман болса жарар еді...

— Күні бойы мінген өгіз әлгінде ағытқаннан кейін отқа кетіп еді, ұзаса керек, маңайда көзге шалынбайды.

Баймырза өгізді тауып алып келді.

— Суарған жоқ па ең, бар болғыр! — деді Қалампыр өгізді көріп, — бүйірі ішіне кіріп кетіпті ғой. Бар, суар!

— Жаңбырда өгіз су іздей ме?

— Со да сөз бе? Бар, суарып кел!

Ауылдың көлік ағытқан жері — өткен жыл мекенін переселенге өлшеп, үйлерін көктемде көшірген ауылдың жұрты еді. Сол жұрттағы қалың бұйра талдың арасында құдық барын Баймырза біледі.

Ол қарына шелек іліп, өгізін жетектеп жөнелді. Бұл кезде жаңбыр толастап, бұлт бытырай бастады. Бірақ желдің екпіні әрі күшті, әрі суық. Күннің батып бара жатқан белгісін батыстың жиегіндегі қызыл күрең бұлт білдіріп тұр.

Тал арасындағы құдықтың жиегі опырылған, айна-

ласы дөңес сары балшық екен. Баймырза шелекке таққан жібін қолынан сусыта бергенде, тереңдегі сасықтау сары судың иісін сезіп, шөлдеген өгіз де мұрнын шүйіріп, төмен еңкейді. Су толған шелекті Баймырза жоғары көтеріп еді, иығына біреу қаққан сияқтанды, қараса саз балшықтан сырғанап, өгізі құдыққа құлап барады...

Сасып қалған Баймырза шелектің жібін табанымен баса қойып, өгізді мүйізінен ұстай алды. Сырғанаған өгізді ол қайдан тоқтата алсын. Өгіз күп беріп құдыққа түсті де кетті; өгіздің екпіні Баймырзаның өзін де алып кете жаздады. Сонда да тірі жан, өгізі құдыққа құлай бергенде, ол жанталасты. Құдық белуардан шүпілдеген су. Басы төмен түскен өгіз табан аузында тұншығады. Жалғыз өгіз! Ол өлсе қайтпек?

Жан дәрмен Баймырза өгіздің мүйізіне байланған кендір жіптен мықшия тартып, тұмсығымен құлаған судан жоғары шығарды.

Дес бергенде, жуан қара тал құдықтың жарына төне біткен екен. Өгіздің әрі суланып, әрі сазданып, сусыған мүйіз жібін Баймырза жанталасып жүріп талға ілектірді де, сірестіріп байлады, өгіздің басы судан шығып тұрды.

Одан жоғары тартуға күші жоқ. Айла-амалы құрыған Баймырза: «Қа-лам-пыр!.. Қалам-пыр!..» деп бақыра берді.

Бұл дауыс құлағына шалынған Қалампырдың жүрегі дірілдей қалды. «Нұржаным¹ жамандыққа ұшыраған болар ма?» деп сескенді ол. Осы ой тұла бойын түршіктірген Қалампыр дауысқа қарай жүгірді. Оған ере, ауылдан бірнеше әйелдер, балалар жүгірді.

Қалампырдың Баймырзаға ең қатты айтатын сөзі: «бар болғыр!» еді.

— Бар бол, сен, бар болғыр!— деді ол айқайдың мәнісін есітіп,— зәремді алдың ғой! Былай тұр!

«Былай тұрдың!» мәнісіне түсінбей, шоқша сақалын шошайтып, кішірек көзін сығырайтып Баймырза Қалампырға қараған кезде, Қалампырдың қолы өгіздің мүйіз жібіне тиді. Құдыққа еңкейіңкіреп, жіпті қолын соза ұстаған Қалампыр «һәуіп!» деп денесін жаза тартты. Сол кезде өгіздің мүйізі қолға ілігер жерге кеп қалды.

— Ора жіптің ұшын аяғыма!— деді Қалампыр Баймырзаға.

¹ Нұрмағамбетті еркелеткен аты.

— Неге?

— Нең бар, «неге» де! Ора, деймін тез!

Түсінбеген Баймырза, шұбалған жіптің артығын Қалампырдың жіліншігіне орағанда, сусымасын дегендей, ұшын Қалампыр табанына басты. Содан кейін, жіптен қолын босатты да, тағы еңкейе түсіп өгіздің екі мүйізінен ұстап, құдықтан суырып алды...

«Қарулы қатын» деген сөз, Қалампыр туралы халыққа алдақашан тараған еді. Баймырзаның ағаш үй қиятын қол өнері болатын. Сонда жәрдемдескен Қалампыр қолы жететін жерге жуан бөренелерді көтеріп әпере беретін. Оған да жұрт сүйсініп қайран қалатын еді, ал мына құнан өгізді құдықтан шығаруы жұртты тіпті тамаша қалдырды, әрі тандана, әрі разы боп, құдықты қоршаған жұртқа, Қалампыр масаттанғандай айнала қарап еді, көптің арасында Нұрмағамбеттің де басы көрінді.

— Қалқам, — деді қуанып кеткен Қалампыр — қайда болдың, сәулем? Келші бері! Зәрем кетті ғой, сені жоғалтып!..

Сары сұр, қыр мұрын, өткір қара көзді бала қолын созған Қалампырға келе қоймай, сазарып тұрып алды. «Бар, бар!» деп қоршаған қатындар итермелеп еді, бала тұнжырап кейін шегінді.

— Қаршадай боп мықтысын қарашы! — деді қатындар, жап-жас басынан зілдей ғой, мынау! Қаққан қазықтай орнынан қозғалмайды!..

— «Алып — анадан туады, ат — биеден туады» деген қайда, — деді бір қартаң әйел. — «Су мұрынға»¹ тартса қаймыжықтай біреу болар еді. Кескін-кейпін, денесін көрмеймісің! Аумаған келін! Тек тіл-аузымыз тасқа!..

Қалампыр көтерген он төрт құрсақтан тірі қалғаны: ұзатқан екі қыз, Төлебай дейтін ұл және осы Нұрмағамбет еді. Нұрмағамбет Қалампырдың сүт кенжесі. Сондықтан ба, әлде балалары өліп-өліп өлім сарқытындай болғандықтан ба, — әйтеуір, Қалампырдың жан-тәні Нұрмағамбеттің үстінде. Бес жасына шейін емген Нұрмағамбет, міне, биыл он бір жасқа шыққанмен әлі күнге шейін кешкі төсекке жатарда бір, таңертең төсектен тұрарда бір, мамасын иіскемесе мауқы басылмайды. Нұрмағамбет көзінен екі елі тайса, Қалампыр аңсайды да тұрады. Нұрмағамбеттің екі бетінен құшыр-

¹ Жасы үлкен әйелдер Баймырзаны келекелеп «Су мұрын» дейтін еді.

лана сүймей, Қалампырдың аңсауы еш уақытта басылмайды.

Бүгін де солай аңсаған Қалампыр, құдық басында шақырғанына келе қоймаған Нұрмағамбетке «бұл несі?!» дегендей жақындап еді, бұрынғыдай апалап бас салудың орнына, ол тағы да шегіне түсіп:

— Көк күшік қайда?— деді.

Қалампыр үндемеді.

— Тұрымтай қайда?— деді.

Қалампыр үндемеді.

— Күйді ме?— деп сұрады бала, дауысы қалтырап.

— Қап, құдай-ай!— деді Баймырза, Қалампыр тағы да үндемеген соң, мана у-шуда есімнен шығып кеткенін көрдің бе? Шошалада қамаулы тұрған көк күшік пен тұрымтай қала беріпті. Күйіп кетті-ау, бейшаралар!..

Нұрмағамбет еңіреп қоя берді де, алақанымен бетін басып жүгіре жөнелді.

Жарылғалы тұрған жарадай жұрттың қайғысының аузын Нұрмағамбеттің жылауы тырнап ашқандай болды.

«Қайран қоныс, қайран жер!»— деп үн қосып жылаған жұрттың дауысына күніренген дала да дауысын қосты.

2. ҚЕКТІ БАЛА

Жаздай бір байға ағаш үй қиған Баймырза, жұмысын бітіріп, еңбегіне тай алып, ауылына өртенер алдында ғана келген еді.

Көпейлеу туған жирен қасқа тайдын денесі кішірек болғанмен, екі құлағы тас төбесіне найзадай шаншылған, құйрық-жалы үкінің ұлпа қанатындай желпілдеген, үрген қуықтай бұлтиған семіз, төрт аяғы қаққан қазық сияқты тіп-тік, сұлу тай екен.

Тайды көргенде Нұрмағамбеттің қуанғаны сондай, кішкене денесін кең дүниеге сыйғыза алмады, біресе екі санын шапалақтап аспанға қарғыды, біресе жата қап, жерге домалады. Оның бұлай қуануына бас себеп мынау еді:

Өткен жазда, осы маңайдағы ауылдар балаларын сүндетке отырғызды. Ондай балаға әкесі арнаулы ат, я тай атауға тиісті. Сүндеттер алдында балалар атаған аттарына, тайларына мініп, ауылдарды аралап жарысуға тиісті.

Балалар осы дағдымен аттарына, тайларына мініп шықты, аты, тайы жоқ балалардың ішінде Нұрмағамбет

қалды. Өзге жаяу қалған балалар, атты, тайлы балалардың жарысқанын қызық көріп, сондарынан шуласып жүргенде, Нұрмағамбет жыртық киіз үйіне кірді де, жер бауырлап жатып алды. Босағада ұршық иірген Қалампыр баласының неге жата қалған себебін сезді де, балаға білдірмей көзіне іркілген жасты теріс қарап жаулығымен сұртті.

Сырттан Баймырза келді. Ол еркегімсіп Қалампырға ұрысты:

— Неге жылайсың, жамандық шақырып? Пайғамбардың сүндеті емес пе, бұл? Тек құдай тағала қожанын қолын жеңіл қылсын деп тілесейші!

Атсыз баланы сүндетке отырғызу — балаға «өміріңде атсыз өт» дегенмен бірдей. Осы оймен ішке қайғысы сыймай жарылғалы отырған Қалампыр Баймырзаға шап ете түсті:

— Әне, көр, балаңды!— деді ол жасқа булыға сөйлеп,— Тоқсанбайдың сарайын қиғанда, тоңып өлетіндей тон алдың. «Алдағы жазда Нұржан сүндетке отырады, тон алма, тай ал» деп ем, тыңдамадың. Балаңның тілеуін кескендей болдың, бар болғыр!..

Жасқа булыққан Қалампыр ар жағын айта алмады. Оның Баймырзаға арнаған ызалы сөздері көзінен жас боп төгілді.

Баймырза Нұрмағамбетті зорлықпен сүндетке отырты. Бірақ ол өзіне ішінен ант етті: «Алдағы жаз қолым қырқылып қалмаса, қосымша берсем де, ақыма бір тай алармын!»

Ол осы сертіне жетіп, еңбегінің үстіне, байға ақысына қосымша балтасын беріп, жоғарыда аталған жирен қасқа тайды алып келді.

— Міне, сүндет атың, қалқам!— деді ол алдынан шыққан баласын бетінен сүйіп,— былтыр жоқ болса, биыл бар, тек алла тағала өміріңді ұзақ қып, игілігіне мінгізсін!..

Баймырзаның әкесі батырлау болыпты-мыс дейді. Сол әкесінен қалған жалпақ бас, тұрманын күмістеткен қалмақы ерді үйіне көптен жылқы бітпегенмен Баймырза тоздырмай сақтап, қасиеттеп, төріне іліп қоятын еді. «Қиесі бар, аруақ соғады» деп ол ерге қатын-қалаштың қолын тигізбей, өзі ғана ұстайтын еді.

Жирен қасқа тай босағасына кеп байланған соң, қуанышы қойнына сыймаған Нұрмағамбет ілулі ерді үйден алып шықты. Баймырза:

— Қоя тұрсайшы, қалқам! Тай ешқайда кетпес, қол

қасы аман болса, бойы өсінкіресін!— деп еді, Қалампыр Баймырзаға зекіп тастады:

— Тиыш отыр әрі, мыңқылдамай! Ол тай жоқта өліп пе ек? Бала аман болсын! Міне бер, қалқам! Әуелі үлкенірек баланың біреуіне мінгізіп бастықтырып ал, өзің мінем деп құлап қап жүрме!

Сыртта үлкенді-кішілі біраз бала тайды қоршап тұр екен. Ересектеу екі балаға құлағынан тұқырта бастырып қойып, тайға ерді Нұрмағамбеттің өзі салды.

— Әу, әткемнің аруағы, қолдай гөр! Қалқамның жасын ұзақ қыла гөр, жасаған!— деп, Қалампыр босағадан қарап жылап тұрды.

Баймырза да ішінен сол тілеуді тілегенмен, сыртқа дыбыс шығармай, тайды балаларға ерттесті.

— Кәне, біреуің мініп, бастықтырып беріндерші,— деді ол.

Ерттеулі тайды құлағынан ұстап Баймырза балаларға айнала қарағанда, Нұрмағамбет қарғып мініп кеп алды.

— Қалқам, құларсың, түсі!— деді Қалампыр тысқа шығып.

— Өзің не айтып тұрсың, апа!— деді бала кейіп,— тілеулі тайымды біреуге мінгізетін мен жынды ма? Жібер, әке!

Нұрмағамбет тебініп қалғанда, тай атып кеп кетті. Баймырза тайдың құлағынан айрылып қалды.

Құлағы қолдан Жасаған тай аспанға қарғығанда:

— Ал, ұшты, бала! Жасаған-ай, сақтай гөр!— деді Қалампыр үрейленіп.

Қарғыған тай секіріп жерге түсті, бала құламады, тайдың тізгінін қысқарақ ұстап, қамшымен бауырынан тартып-тартып қалды.

Қамшыдан ышқынды ма, я баланы жыға алмайтынын білді ме, тай енді аспанға секірмей, тура шаба жөнелді.

Шапқан тай лезде қалың орманды айналып, көзден ғайып болды. «Құлап қалар, не бірдемеге соқтығар» деп қорыққан Баймырзаға көрші біреу ат беріп, тай кеткен жөнге шықса, бала ашық далада шоқытып жүр екен. Тай манағыдай емес, бастығып қапты.

— Қешікпей қайт, балам, көп шапсаң тайың ақсап қалар,— деп Баймырза үйіне жөнелді. Ол ауылға келсе, урядник көшірмек боп жатыр екен. Әлекке кездескен Баймырза «байтал түгіл бас қайғы» дегендей, баланы

Іздеу түгіл, басымен қайғы боп өртенген ауылдан көше қашты...

Әкесі қайт дегенмен, Нұрмағамбет үйіне тез қайта қоймады. Тайды ол біраздан кейін билеп алды. Әкесінің «тайың ақсамасын» деген сөзін есіне тұтқан ол, тай еркіне көнген соң шабуды доғарып, тайын кейде аяндаты, кейде желді...

Күн кешкіре болдырып терлеген тайын аяндатып ауылға келе жатқанда оған, өзі дүниедегі ең бақытты адам сияқты көрініп кетті. Оның жеті-сегіз жасынан бергі ермегі — тұрымтай мен қырғиды баулып бөдене мен торғай алдыру еді. Бұл кәсіппен шұғылданып жаяу жүргенде, «эттең, бір, тай-ай?!» — деп арман ететін еді ол. Сол тай, міне енді астында!..

Жақын ауылдағы бір бай күз қойын қырыққанда, Нұрмағамбет бірнеше күн жәрдемдесіп, ақысына қасқыр алатын көкшолақ тазысының бауырын көтерген күшігін алған еді. Күшікті үйіне жаяу көтеріп әкеле жатып «бұл аман болса, бес айда қоянға қосуға жарайды, келесі жылы үйінен шығады, содан кейін қасқырға да қосылады, сонда жаяу қалай қосам!» — деп өкінетін еді ол, міне, енді сол тай астында!..

— «Ат бар, құс бар, ит бар, менен бақытты кім бар?» — деп қорытты ойын Нұрмағамбет.

Жел оның алдынан еді. Мұрнына өрт иісі келген ол, қалың қарағайдың арасынан жоғары қарап еді, қою қара түтін аспанға будақтала көтеріліп, бұлтқа ұштасып тұр екен. Өрт шығады деген күдігі жоқ ол, «күлін сабынға алуға жаққан алабота болар» деп ойлады ішінен.

Сол кезде жел қатайып, алдынан жаңбыр келе жатқанын көрген бала, ауылға тез жетейін деп тайын тебінді. Шаршаған тай жорытып кете қоймай, тақымында бұлтындай берді. Жаңбыр да жетті, жылдам жүрмеуіне ренжігенмен, әлі қылауы түспеген, қызығы басылмаған тайды ол сабамады...

Өртенген ауылды көргенде, баланың зәресі ұшып кетті. Теп-тегіс жанып жатқан ауыл!.. Бірақ жан да, мал да жоқ!.. Ауыл тып-типыл!.. Күйген қоралардың, үйлердің қабырғалары, төбелері опырыла құлап жатыр!.. Әлгіде қатты құйған жаңбыр, қазір бәсеңдеу, бірақ өрт сөнер емес, қайта май құйғандай өршелене береді.

— Бұл не?!

Қорқудан ба, қою қара түтіннен бе, — баланың тынысы тарылып, өкпесі алқымына тығылды.

Алқынған ол, тайы өрттен үрке берген соң, от бармайды-ау деген бір ағашқа байлады да, өзі жаяу жүгіріп үйіне барды. Онда да адам жоқ!.. Ол әкесі мен шешесін шақырып айқай салды — ешкім дыбыс бермейді!..

Бұлар қайда?!.

Тілдері жалақтаған жалынға қарап, Нұрмағамбет аңырып тұрғанда, шошаланың күйіп жатқан төбесі жалп етіп ішіне құлады. Баланың есіне көк күшік пен көк тұрымтай түсті. Күшігі мен тұрымтайына жаны ашыған оның отқа түсе қалғысы келді. Ұмтыла түсті де, тоқтай қалды. Ондағы ойы: «ауыл да, үй де өрттен қашқан шығар. Апам мен әкем күшік пен тұрымтайды неғып тастап кетті екен? Қой тастамас!»

Осы оймен, тез ауылын табуға тайына қарай жүгіріп келе жатыр еді, алдынан шоқытып салт адам шыға келді де, бұны көріп тоқтай қалды, — қазақ тілін білетін таныс орыс фельдшері — «Бәске».

Бала еңіреп қоя берді. Фельдшер баланы уата алмады.

— Әй, залым патша-ай, иттің ғана баласы-ай, халықты осылай зарлатып қойған! — деді фельдшер баланы құшақтап тұрып.

— Кім дедің, ағатай, күйдірген? — деп сұрады бала жылап.

— Патша!

— Қайдағы патша?

— Барлық елді билейтін патша.

— Е, біз оның несін алдық, күйдіретін?

— Ер жетіп, есіңді білгенде айтармын оны, балам! Әзір жассың ғой, нені ұғасын. Ауылың да, үйің де «Қайыңшоқта» түнеп жатыр. Тез бар. Үйің жоқтап отырған. Жүр, тайыңа мінгізіп жіберейін!

Буынын әрең басқан баланы фельдшер қолтықтап әкеп, тайына мінгізіп, тайын жетектеп жолға салып, өзі жөніне кетті.

«Күшігім мен тұрымтайымды сұрамаған әкем Бәскеден!» — деп өкінді бала.

Күшік пен тұрымтайдан кейін баланың басын әурелеген ой — патша. Патшаға ауылдың не жазығы барын ол ойлап-ойлап таба алмады...

Ол патша деген сөзді еститін еді де, бірақ елді билейді деген жалпы лақап болмаса, оның қайда тұратынын, не істейтінін білмейтін еді. Міне енді сол патша-

ны, әлгі фельдшер «өрт салушы» деп кетті. «Соған қарағанда деп ойлады бала — патша осы маңайда болу керек қой. Егер, — деп кіжінді бала, — күйдіруі рас болса, күшігім мен тұрымтайым күйсе, сол патшаны күшік пен тұрымтайдай үйітпесем, жер үстінде топырақ басып жүрмейін, Нұрмағамбет атым құрысын!»

3. КҮЙІК

«Патша» деген сөз Нұрмағамбеттің жүрегіне инедей шаншылды да жүрді.

Таныс фельдшер тағы бір келгенде Нұрмағамбет патшаның қолға түспейтіндігін, оның әмірін бұл арада орындаушы урядник екенін ұғындырды.

Фельдшер кетті. «Патшаның әмірін орындайтын урядник» деген сөзді ол есіне мықты ұстады. Ендігі оның арманы урядниктен кек алу болды. Бірақ урядникті өлтіруге шамасы келмейтінін біледі.

— Енді не істеу керек? — деп өзінен-өзі сұраған бала, өзіне-өзі «күйдіру» деп жауап берді.

Осыған ойын тоқыратқан ол, күйген ауылының жұртына орнаған Қайрақты селосына барып, урядник тұратын үйді анықтап алды. Енді ол қолайлы жағдайды күтті, онысы — жаздың құрғақ кезі.

Жаз болды.. Нұрмағамбет тағы бір тұрымтайды ұстап баулып торғай, бөдене, шіл сияқты құстарға салды. Осы ермекпен кейде жаяу, кейде құнан шыққан тайын мініп, үйіне екі-үш күнде бір-ақ келетін болды. Жылдар өтіп жатты. Кек баяғыдай. Ол он төрт жасқа шықты. Бір күні бесті шыққан тайын әкесінен сұрап мінді де, тұрымтайын алып аттанды. Бірақ оның бұл жолғы ойы аңшылық емес, урядниктің үйін күйдіру еді. Сол ниетпен қалтасына бір қорап сіренке салды. Ол Қайрақтыны төңіректен келді де, іргесіне жақын жердегі қалың қарағайдың арасында атын байлап отырды, ынтасы — урядниктің үйін күйдіру!..

Қала ұйықтады-ау деген кезде ол тұрымтайын қарағайдың бұтағына қондырды да, Қайрақтының көшесіне кірді. Бұл — шілденің ыстық шағы еді. Көптен жаңбыр жаумағандықтан — құрғақшылық. Оның үстіне, кешке қарай тұрған жел, түнге қарай қатайып кетті.

Ойында «күйдіру»ден басқа сөз жоқ бала, селоның сыртын айналып урядниктің үйіне келді. Оның үйі жел жақ шетте, төбесін қамыспен жапқан қарағай үй еді.

Бала үйдің жабығына өрлеп шығып, төбедегі қамысына сіріңке тигізіп еді, жел үрлеген от лап ете түсті.

«Ұрдым ба, бәлем? Кегім қайтты ма?» деген бала жүгіре қашып атына жеткенше, лаулаған жалын үйдің төбесіне барып қалды. Бекінген жері берік ол, үйден үйге ұшқан жалынға қарады да тұрды... Лезде селоны жалын тасқыны көміп кетті... Құлағына мал-жанның азан-қазан шулаған дауысы естілді, айналадағы ауа қоңырсып, күйген ет пен май сасып кетті, бұл иістен жүрегі айныды, басы айналды...

Аздан кейін есін жинаған ол, күйіп жатқан селоның өртің сөндіреп күші жоғын көрген соң, атына міне қашты...

Өрттен бойын қашырғанмен ойын қашыра алмады ол. Селодан алыстаған сайын, мана өртке қарап тұрғанда тұтанған аянышты ойы, енді басында сол өрттен кем лаулаған жоқ...

Фельдшер Бәскенің «бұл селодағы орыстарды патша еріксіз айдап әкелді» дейтіні есінде. «Рас болу керек ол сөз,— дейтін еді Нұрмағамбет есейіңкіреген кезде,— қандай халде келгенін көзімізбен көрдім, жаяу-жалпы, аш-жалаңаш келді...»

Сондай халде келген орыстың кедей крестьяндары тұрмыс жасауға қаншалық азаптанғанын, үйді қалай салғанын, егінді қалай сеуіп, астықты қалай жинағанын Нұрмағамбет көзімен көрді. Алғашқы кезде оларға одырая қараған қазақ ауылдары, іле аралас-қоралас боп, кейде қолма-қол ақыға, кейде несиеге жалданып үйлерін, қора-қопсыларын салысты, көлік беріп, кісі беріп егіндерін де егісіп жинасты, осы бірлескен еңбектің үстінде көпшілігі достасып, тамыр болып, бірінің жоғына бірі қарасып кетті, сондайлардың ішінде, Нұрмағамбеттің өз әкесі — Баймырзамен, өз ағасы Төлебай да жүрді, қолы епсекті шешесі — Қалампыр орыстардың тондарын, киімдерін тигісті. Сөйтіп, көрші қонған орыс селосымен еңбекте қоян-қолтық келісу арқылы, ауылдың кедейлеріне жақын жерден кәсіп табылып, бұрын алыстан іздейтін нанды енді жақыннан жән арзан бағамен алды. Бұрын өзі жыл тәулігіне балта шауып қазақ байларына қызмет қылғанмен, ағасы Төлебай да ауыл байларына жалшылыққа тұрғанмен, тапқандары тамағына жетпейтін бұл семья, орыстың жұмысында араласа, өзгеге тоймағанмен, нанға тоятын болды, бұрын шешесінен собалақ сұрап жылайтын ерке

31867

Нұрмағамбет, әкесі, шешесі, ағасы орыс жұмысына араласқан соң-ақ нанды аузын толтыра асайтын болды...

Өзге орыстардың да жұмысына араласқанмен, Баймырза семьясының көбірек қолғабыс тигізген шаруасы — Бәскенікі еді. Бүкіл ауыл боп «Бәске» атап кеткен фельдшердің аты — Василий Петрович Курганов. Әлдеқайдағы адам дәрігерінің фельдшерлік курсы бітіріп, бұл араға жас шағында келген ол, қайда туғанын ауыл адамдарына айтқанмен, географиядан хабары жоқ ауыл түсінген, білген емес. Олардың түсінген, білгені — алғаш келгенде қазақша бір ауыз сөз білмейтін ол, ауыл арасында тұра келе, қазақ тіліне судай болып алды. Оның үстіне мінезі және ісі жақсы болғандықтан ауылдың өз баласы сияқтанды да кетті. Сөйтіп жүріп, жақын жердегі селоның бір қызына үйленді де, балалы-шағалы болып кетті. Үлкен баласы — Антон жиырмаға таянып қалды, одан кішісі — Андрей Нұрмағамбетпен жасты, одан кейін тағы да екі-үш ұсақ баласы бар...

Бұрын жақынырақ жердегі бір селода тұратын Курганов семьясы, Қайрақты селосы орнай, қызметіне жақын жерге мекен салды да, көшіп келді. Оның саманнан салған үйі де, қора-қопсысы да көбінесе Баймырза мен Төлебайдың қолынан тұрды. Егінін де солар салысты. Сонымен, бұрын да көңілдез Курганов, Баймырзамен енді тіпті жақындасып, туыстай болып кетті.

Урядникке сол Кургановтың сөзімен өшіккен Нұрмағамбет, үйін күйдіруге жиналғанда, түнде ұрланып барып, қамысты төбесіне сіріңке тұтатқанда, өзге крестьяндардың үйлері де, Кургановтың үйі де бірге кетеді деп еш уақытта ойлаған жоқ еді...

Енді, міне, жаппай күйген селоның арасында, Кургановтың үйі де кетуіне Нұрмағамбеттің ешбір күдігі болған жоқ...

«Үйі ғана күйсе бір сәрі ғой,— деген ой кеп кетті оған, өрттен атына міне қашқанда,— жандары күйсе қайтім?!»

Бұл ойдан кейін, оның басындағы ой өрті лаулап, есінен тіпті тандырып жіберді... Жалын құшқан атының үстінде ол әрең отырды...

Кейін естісе өртке күйіп өлген адам жоқ екен, жараланған адам көп екен, солардың бірі — Курганов. Өзі ауыр жараланған оның өзге жандары аман қалыпты да, мал-мүлкі түгелге жақын кетіпті. Түгелімен арса болып қалғандар да аз емес дейді, күйдірген мәлімсіз адамды, азапқа, шығынға ұшырағандар қарғайды дей-

ді. Бұл сөздерді естіген шақта, қылмысына өзін-өзі қатты кінәлай, қарғай отыра, «обалың патшаға! Сендерді де, бізді де осылай күйікке ұшыратқан патша!»,— деді Нұрмағамбет.

4. ҚАМБАДАҒЫ ҚАСҚЫР

Күн батып барады... Күндіз қардың бұрқасыны басылып, жел тынды. Ақшыл бұлттан аспан аршылып, қыстың қызыл шұнақ аязы бұркеусіз бетті шымшылай бастады. Малдарын қораға жайғастырған ауылды да аяз қорғалатып, үйді-үйіне қуып тықты.

Қалың қарағайлы орманның ашық алаңына қыстаған аз ауылдың адамында қарақшыдай қалтыып далада тұрған жалғыз Баймырза. Оның кішірек көзі, орманның арасына қараған сайын қадала түседі.

— Неғып тұрсың әй, үйге кірмей!— деді ұшқыны шашыраған күлді төгуге далаға шыққан Қалампыр.

— Баланы қарап тұрмын!

— Қай бала?

— Нұрмағамбет ше?

— Бетім-ау, мен ауылда ойнап жүр екен десем, сол бала таңертең кеткеннен әлі жоқ па?!

— Төлебайды жіберіп іздетіп ем, барлық үйді қарап келді, балалары үйлерінде дейді. Нұрмағамбет жоқ дейді.

— Бар болғыр, сол бала ма?! Ылғи осылай іздетеді де жүреді. Сол бар болғыр, қамбаға түсіп кетіп жүрмесін! «Қой!» десем қоймайды, бар болғыр! Қоян аулай ма? Құр аулай ма? Үйде отыруы жоқ!

— Мен қарап келейін, сен асынды істе. Бала тоңған шығар. Үйге келе ыстық ішсін. Жолына жөргем ілікпесе, үйге келмейтін әдеті емес пе оның?

Қалампыр үйге кірді. Баймырза қамбаға жөнелді...

Оқиға былай еді: сол жылы боран көп боп, қарағайлы орманның жел жақ бетіне ағаш бойына жақын күртік үйіледі. Сол күртіктің қоян жүретін жымынан Нұрмағамбет, кісі бойынан биік қамба қазды. Қамбаның аузын тар, түбін кең қазып, ішіне сабан тастап өртеді, қары еріп, мұздақ боп қатты. Содан кейін бетін шырпымен жауып, үстіне шөп тастады. Жыммен жүрген қояндардың талайы бұл қамбаға құлады.

Нұрмағамбет қайыңнан ұзынша құрық істеп, оның басына бау тақты да, қамбаға құлаған қоянды құрық сап ұстады.

Бүгін таңертең дағдылы қалыппен Нұрмағамбет құрықшасын ап қамбасына барса, шөп те, жапқан бұтақ та жоқ, «Қанды басың бері тарт!»— дейтін еді ол, қамбаға қоян түскенін сезсе. Сол сөзін айтып қамбаның жиегіне келсе, ішінде құлағы ербиген үп-үлкен бірдеме отыр... «Мынау не?» деп төне түсіп еді: желкесінің қара қылшық жүні жылқының жалындай желкілдеген, тұмсығы жарты кез, үлкендігі тайыншадай, қара құлақ қасқыр!..

Төнген Нұрмағамбетті қорқытқысы келгендей, қасқыр азу тісін сақылдатып, ырсиып ырылдады.

Не істеу керек?

Ол ауыл арасында «балуан бала» атанған еді. Маңайдағы елде онымен күресетін бір де бала жоқ. Бәрін де ол жығып бітірген. Ол «Батыл бала» да атанған. Сол маңайдағы елдің баласы — тай, құнан үйретер болса, алғашқы қарқынын басуды Нұрмағамбеттен күтетін. Қаршадайынан ол асау тайдың құлағына жармаса кетіп, тырмысып айрылмайтын, үстіне мінген соң тай, құнан түгіл, ат туласа да түспейтін.

«Балуан бала», «Батыл бала» деген сөздер оны ма саттандырып, күштілігін көрсете түсуге тырысатын.

Қамбаның қасында қасқырға қарап тұрып Нұрмағамбеттің менмендігі қозып кетті. «Өзім өлтірмей, біреуге өлтіртсем — менің мықтылығым қайда?— деп ойлады ол,— ертең басқа балалар мені мазақтамай ма? Қой, тәуекелге бел байлап, өзім-ақ жәукемдеп көрейін!»

Түбі шоқпарлы қайың құрықшамен ыржиып шоқиып отырған қасқырды Нұрмағамбет түртіп кеп қап еді, арс етіп құрықты тістей алды. Нұрмағамбет құрықшасын бері тартып суыра алмаған соң, көмекейіне тығайын деп әрі итеріп еді, құрықша ортасынан иміп сынуға айналды.

Бізаланып кеткен ол, «ауп!» деп жұлқып кеп қалып еді, екпінімен шалқасынан түсті. Құлап жатып құрығына қараса, сынған жоқ екен. Жалма-жан түрегеліп, қамбаға қайта төнді. Бұл жолы баланың жұлқынған қайратынан сескенгендей, қасқыр манағыдай шоқиып отырып, бедірейіп қарамады, жан сауға іздегендей қамбаны шырқөбелек айналды да, жоғары қарғыды.

Жан ұшырды ма немене, қарғыған қасқырдың алдыңғы екі табаны қамбаның ернеуіне жақындап қалды. Сол кезде, нақ қара тұмсықтан бала құрықшаның түбімен салып кеп жіберді. Қамбаның мұзын алдыңғы аяғымен тырнап із салған қасқырдың артқы аяғы тайды

ма, денесінің екпіні ме, әлде тұмсығына соққы қатты тиді ме — шалқасынан жығылды.

Бала қасқырды жұқа шаптан құрықтың түбімен шанша қойып еді, ытып тұрған ол құрыққа ұмтыла бергенде, бала тістетпей жұлып алды.

Қасқыр енді қарғымады. Бөксесін қамбаның қуысына тығып, балаға көзін тесірейте қарап, жоғарғы ернін шүйіріп, бірақ дыбыс бермей тым-тырыс жатты. Тек бала тұрткенде ғана арсылдап, құрыққа жармасты.

— Не істеу керек?

Қасқыр дем алған кезде, баланың көзі тыржитқан мұрнынан тамшылап аққан қанға түсті.

— Әп-бәлем, жара салдым ба!— деді ол.— Құтыл-массың енді менен!.. Әлде, жаздығүні жалғыз бұзауымызды жеген антұрғанның өзі сенбісін?

«Мен болғанда не қыласың?» дегендей қасқыр тыржындап қойды.

Баланың белбеуіндегі қында мүйіз сапты кездігі болушы еді. Кездік үнемі шаш алғандай қылпылдап тұратын. Ауылдағы ұста осы кездікті оған: «Тіл алғышың» деп, көрігін басқандығы үшін, шым болаттан суарып, сыйға соғып берген.

Кездігі есіне түскен бала, қынынан суырып алды да, қалтасынан тастамайтын жалпақтығы алақандай, ұзындығы кездей қайыстан таспа тіліп, кездікті құрықшаның ұшына тас қып байлады.

— Енді тістесең тісте!— деп ол қасқырға құрықшасының түбін ұсынып еді, ызалы аң шап етіп тістей алды да, тартқанда бөгеусіз босатты.

«Тілінді ме, тандайынды ма, әлде ұртынды ма,— әйтеуір бір жерінді кескен шығар,— деп ойлады бала,— әйтпесе неғып тез босаттың?»

Сынайын деп құрығын тағы ұсынып көріп еді, қасқыр ұмтылды да тістемеді. Қасқырдың аузынан қан шұбырды.

— Ә, солай ма, батырым?— деді бала масаттанып,— жараландың ба?

Құрығын суырған бала, «бүлкілдегінің тұсы осы шығар!»— деп қасқырдың бүйірінен найзасын сұғып кеп қалды. Қасқыр ышқынып-ыршып түсті де, құрық тиген бүйіріне қарай дөңгеленді. Қасқырдың қалың түбітін тесіп шыққан қан, қу шөпке тұтанған оттай қызарандап жарқ етті де, сұрғылт жүнге жіңішке қызыл жолақ салып, бауырын орап төмен тамшылады.

Бала піскілеуді жилетті. Қасқыр бірде құрыққа

ұмтылып, бірде жоғары шапшып жанталасты. Сондай арпалыстың біреуінде қалжырағандай болған қасқыр, секіре беріп шалқасынан тағы құлап еді, нақ кіндіктің түбінен бала пышақты қадай қойды. Қасқыр жандәрменде аунап түсіп, созылып тұра беріп, сүйретіле құлады да, оң жағына жантая кетті.

— Жұмысың біткен шығар,— деді бала,— енді шанышқылап терінді бүлдірмейін!

Бала үніліп қарап тұр. Қасқырдың денесі дірілдеп, құйрығы шошандап, арандай ашқан аузын малжаңдата берді. Сөйтіп аз жатты да, қасқыр сұп-сұлық бола қалды.

«Әлді ме, жоқ па?»— деген оймен, бала, енді құрықшасының басындағы пышақты шешіп алып, мұқылымен ғана түрткілеп еді, денесі былқ-сылқ еткен қасқырда қимыл жоқ.

Қасқырдың өлгенін көрген баланың ойы, оның терісін үйіне сойып апаруға кетті. Осы оймен күні бойы әуреленіп, құрықшасының бауына қасқырдың мойнын ілектірді, содан кейін тартып көріп еді, зілдей бірдеме!

— Мынау қайтеді!— деп күш алғалы еңкейе бергенде, кеудесін тіреген ернеудің қары опырылып кетіп, бала қамбаға тоңқая құлады.

Құлаудан гөрі қасқырдан сескенген бала, жалмажан денесін оңалтып, пышағына жармаса түрегеп еді, қасқырда қимыл жоқ. Аяғымен түртіп еді, қозғалмайды.

«Өлген скенсің, бәлем!»— деп аударып көрсе,— бұл жалғанның арланы!.. Тіпті құнан өгіздей десе де сыятын!..

Бала қасқырдың сирақтарын ірей бастады. Қанша уақыт алданғанын ол шамалаған да жоқ. Біраз мықшындап, терісін сыпырып, енді шығайын десе айнала көк мұз. Пышақпен мұзды тесіп, қарды опырып еді, онда да малтығып тез шыға қоятын емес.

Баланың киімі жамаулы болғанмен жылы еді, оның үстіне қимылдаған дене тоңази қойған жоқ. Бірақ мана қасқырды өлтіру қызығында жүргенде, биялайын шешіп тастап еді, қамбаға құлағанда сол биялай сыртта қалыпты.

Құрықпен де, қолмен де қарды опырған оппа қармен біртіндей жоғарылаған бала, сыртқа шыққан кезде екі қолының басы ашуға айналды. Бала қолына қараса, қанданған саусақтары бозарып кеткен екен, «Үсіген

екен!» деген оймен ол жалма-жан қасқырдың терісін тастай беріп, саусақтарын қармен ысқылады.

Ауаның райы үскірік аяз екені сол кезде білінді, қолына ұстаған қар ерімей, құм сияқты сықыр-сықыр етті. Сондай қармен уқалаған оң жақ қолы ерекше дуылдады. «Үсіген осы қолым екен» деп ойлады бала.

Сол кезде баланың құлағына атын атаған дауыс сап ете түсті, ол жалт қараса — әкесі!

Көңілі көтеріңкі бала, қолым үсіді деуге арланып, әкесіне қылығын айтып мақтанды. Екеуі үйіне келді.

Қалампырдың қуанышы қасқыр емес, баласы. Ол ұлын «тонды-ау, қалқам!»— деп жалма-жан шешіндіріп, аязда гүлдей жайнап қызарған ыстық бетін сүйіп: «Қолың да тоңған шығар» деп ұстап еді, оң жақ қолының саусақтары қансыз-сөлсіз сұп-сұр, әрі мұздай сұп-суық!

— Ойбай-ау!.. Енді қайтейін!— деді Қалампыр сасқалақтап, — үсіген екен ғой, мынау қолың?!

Жансыз саусақтарды уқалап не қыларын білмеген Қалампыр, «Құлыным-ай, енді қайтейін!» деп, еңіреп қоя берді...

5. ЖАҒЫМДЫ ЖАЛШЫ

Қалампыр мен Баймырзаның еркіне салса, Нұрмағамбетке өздері көрген өмір бейнетін көрсегпей, бұла қып өсіру еді.

— Бізді қойшы,— дейтін еді ол екеуі, ерлі-зайыпты боп, ошақ басында оңаша шүйіркелесе қалғанда,— асарымызды асадық біз, жасарымызды жасадық біз. Біздің пешенемізге тәңірінің жазғаны — бейнет екен. Бейнетте тудық, бейнетте өстік, бейнетте өмір кешіп келеміз. Енді төрімізден көріміз жуық...

— Өзіміз өмірден осылай өтуге мойынсұндық қой,— дейтін еді олар ауыр күрсініп,— тек біздің бейнетті балаларға бермегей де!..

— Бірақ,— деп өкінетін еді олар,— «алдыңғы арба қайдан жүрсе, артқы арба содан жүреді» дегендей, өмірдің біз кешіп келе жатқан азап жолына Төлебай да түсті. Есін білгелі киген нәлет қамыт ол бейшараның да мойнынан түскен жоқ. Ол да осы бейнетпен өтеді енді, дүниеден!..

Нұрмағамбет жайына келгенде, олар әуелі өзара ырағай-тырағай боп жүрісті. Баймырза да оны балам

деп жақсы көре тұра, «әжетке жарады-ау» деген шақта жұмысқа түсуін тіледі.

— Әу, қатын!— деді ол бір күні Қалампырға — күн көрістері нашарлап кеткен бір шақта.

— Әу!— деді әйелі.

— Қысқа жіп күрмеуге келмей қойды ғой бұл!..

— Оны не қыл дейсің?— деді Қалампыр, талай естіп құлағы үйренген сөзге, әдеттенген жауабын беріп.— Ұзартатын ретін тапсаң, мен саған қой деп жүрмін бе?

— Тағы да бір түйін жалғап көрсек қайтеді ол жіпке?

— Қалай?

— Төлебайды ғой, біз кісі есігіне сегіз жасынан бердік?— деді Баймырза, айтар сөзіне алыстан орып жеткісі кеп...

— Иә?— деді Қалампыр, оның нысаналы сөзін сезе қалғандай боп.

— Арқа еті арса, борбай еті борша боп жүр байғұстың. Жасы жиырмадан асыл кетті. Жұрттың ондайлары үйленіп те қалды...

— Қалыңмалын тап та сен де үйлендірі!..

— Несін кекетесің, қатын!— деді Баймырза демін ауыр алып, — таппайын деп жүрмін бе мен, қалыңмалын... Ашпа-жалаптың орны емес пе бұл үй, қолға түскенді ауызға қағып сап, тағы да жалақтап отыратын?..

— Өзің не айтқалы отырсың?— деді Қалампыр кейіп, — сонынды айтсайшы, былай да асқынған кедейліктің жарасына шыбынды үймелете түспей.

— Айтайын дегенім, — үй ішімізбен түгел бейнетте-ніп тамақ асырап отырған жан емеспіз бе? Ауыр тұрмысқа аз да болса себеі тиер ме еді, қайтер еді, Нұржанды да біреуге қолқабысқа берсек қайтеді?

— Кімге?— деді Қалампыр тікілене қап.

— «Он үште — отау несі» демей ме, аталарымыз?— деді Баймырза, қорқатын әйелінің жуандай шыққан даусымен, тесіле қараған көз жанарынан қаймығып — амандық болса Нұржан снді он үшке шығады. Тіл-аузым тасқа, соқтауылдай жігіт боп қалды...

— Кімге бергің кеп еді, жалшылыққа?— деді Қалампыр кимелеп.

Баймырза үндемеді.

— Кімге деп отырмын ғой?— деді Қалампыр екіленіп — несін жасырасың, айт, кімге уәде бергенінді!..

Айтқанмен де ұсынысы өтпеуіне көзі жеткен Бай-

мырза, еркін билеп алған әйелінен сырын жасыра алмады.

— Тоқсанбайдікіне...— деді ол күмілжіп.

— Мә, апарып бер, мынаны!— деп Қалампыр еріне қолын да шығарды, ернін де шығарды.

Тұнжыраған Баймырза орнынан тұрды да, үн-түнсіз далаға шығып кетті.

Ол кете ағыл-тегіл жылаған Қалампыр, біраздан кейін үйіне оралған Баймырзаға, кей кездегі дағдысымен, енді жылы шырай беріп, жұмсақ сөз айта бастады.

— Несіне ренжисің, байғұс-ау?— деді ол.— Сенің айтқаның-ақ болсын дейік. Сонда не шықты? Сен тесік өкпе боп өмір бойы жалшылықта келесің, одан не шықты?.. Мен де саған шамамнан келгенше қолқабыс тигізіп келем, одан не шықты? Төлебай да тесік өкпе боп бізге қосылды, одан не шықты? Күн тырбанайық, түн тырбанайық, бәрібір — баяғы жоқшылық!.. Нұржанды да осы батпаққа батырғанмен не шығады деп ойлайсың?

— Бірдеме шығады деп жүрген жоқпын,— деді Баймырза «суға кеткен тал қармайды» дегендей, менікі амалсыздықтан айтқан сөз. Олай деуіме және бір себеп,—«сөзде қаңқу жаман, ауруда шаншу жаман» депті ғой, бұрынғылар. Жұрттың қаңқуы да өлтіріп барады бір жағынан...

— Не деген?

— Өленге, домбыраға әуестеніп жүрген жоқ па, біздің Нұржан кішкене шағынан? Бала да болса санатқа кіре бастап жүрген жоқ па, сол өнерімен, жастардың арасында?.. Күншіл жұрт соны да көре алмай ма, немене,—«ата-бабанда сері мен сал жоқ еді, сенен де шықты бір сері; енді оның сәнді ер-тұрманын, атын, киім-кешегін әзірлеп бер» деп мазамды алатын болды күншіл, күлеген жұрт!..

— Оттай берсін!— деді Қалампыр кесіп айтқан үнмен,— кісіден тіленген күніміз жоқ. Қазынамызға ас салып берген адам жоқ. Ашты-тоқты болайық, өз еңбегімізбен күн көріп жатырмыз. Нұржанның да жалшылыққа тұрар күні қашпас. Бойы өсіп, бұғанасы қатсын. Жасынан жалшылыққа берсең, ез-ез боп жаншылып қалар. Есін біліп, етегін жапқан соң өзі де қарап отырмас, ақылы бар бала...

Қалампыр мен Баймырза бұл сөзге қайтып оралмады, Нұрмағамбеттің ер жеткен, жұмысқа барам деген сөз өз аузынан шыққан күнін күтті.

Бірақ олар ұзақ күтпеді. Қайрақты қаласы күйген-

нен кейін, жан-жақтағы ауыл адамдары боп, оларға Баймырза да еріп, үйлерін, қора-қопсыларын салысуға аттанарда:

— Мен де барам, әке!— деді Нұрмағамбет.

— Қайда?

— Қалаға.

— Неге?

— Жұмысқа!..

Баймырзаның апарғысы, Қалампырдың жібергісі келмеп еді, Нұрмағамбет «барам!» деген сөзінен танбады. Несіне тансын, жазықсыз күйдірген селоның қарғысы атқандай, жалғыз аты өрттен кейін көп кешікпей жамандатып өлді. Тігерге тұяқта, жалғыз сиырдан басқа мал жоқ. Оның сүмесі шайды шылаудан артыққа жетпейді. Сәті түскен кәсіпке ғана кездесетін әкесімен, Тоқсанбай үйінде жалшылықта жүрген ағасы — Төлебайдың тапқаны, тақыл-тұқыл тамаққа ғана жарайды. «Тәуір ғып өсірем» деген талаппен, бүтін киім-кешекті шешесі бұның ғана үстіне жапсырады да, өзгесі жамау-жасқаумен жүреді. Төсек-орын да тозған, киіз үй де тозған. Қысқы үйі үй емес, — үйшік... Осындай жағдайда тұрудың несі қызық!..

Бала шағында байқамағанмен, есейе келе бұл тұрмыстың кермек дәмін үй ішімен бөле татқан Нұрмағамбет, ауыр тұрмысты жеңілдетуге көмегін қалай тигізуді білмей жүр еді, әкесіне күйген қаладан жұмыс табылған соң ерді де кетті...

Баймырзаның мамандығы — балташылық екені бізге мәлім. Қалың орманның арасына мекендеген Қайрақтыда, күйіктен кейін де балташыға жұмыс көп табылды. Сол жұмысқа білегін түре кіріскен әкесіне, Нұрмағамбет іздесе табылмайтын көмекші болды.

Ағашты мығғалау жұмысына Нұрмағамбет тіпті кішкене күнінен үйір болатын: бәкімен, пышақпен, шаппа-шотпен, балтамен... дегендей, қолына не құрал түссе сонымен ойыншықтар жасайтын. Бірақ ол, көңіліне алған ойыншықтың долбарлап жобасын ғана келтіре алатын да, басқа шебер балалардай әдемі жасай алмайтын. Ал, домбыра шертуге, өлең айтуға кішкене күнінен-ақ шеберлене бастады. Мінезі ойнақы, қалжыңшыл ол, әлдекімдерді сықақтап, бірер ауыз өлеңді жанынан да шығарып жібереді. Оның үстіне, денесі өзі құралыпты баладан сом да, биік те боп өсіп, күрессе жасы қатарлас балаларды қолына да алмады, ересек балалармен де тайталас, итжығыс түсіп жүрді... Осы жайлары-